



**Ghare Ghare  
Gitamrut  
(Gujarati)**

**Gunvant Shah**

VISIT...

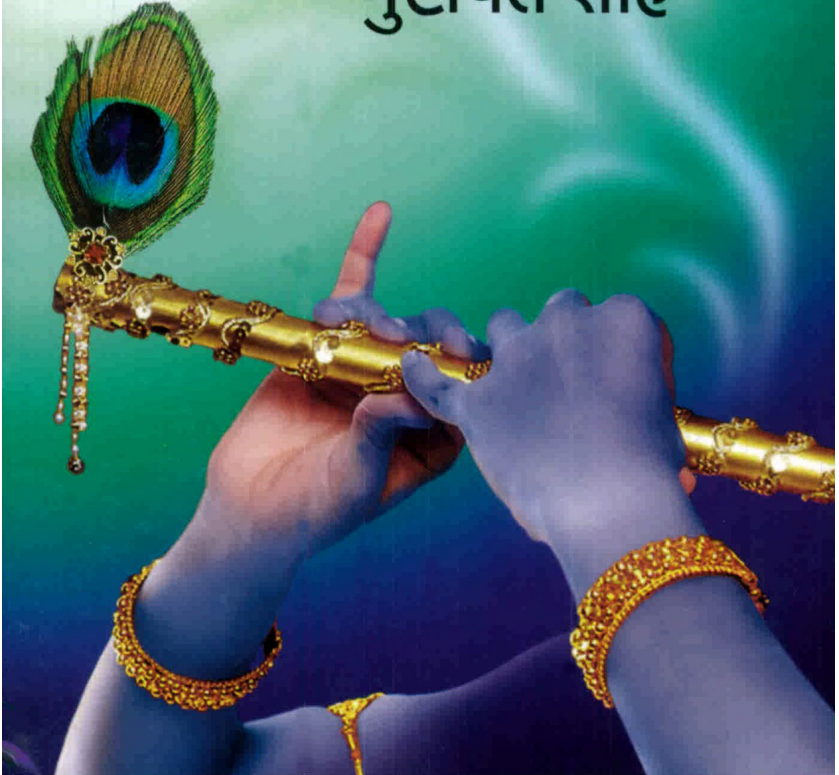
LANZAROTE  
*Caliente*.COM

ગુજરાતી બેસ્ટસેલર  
૧,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંત નકલો વેચાઈ ચૂકી છે.



# ધરે ધરે ગીતામૃત

ગુણવંત શાહ





આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ.

eBook



ડૉ. ગુણવંત શાહ મૂળ રાંદેરના વતની એવા ગુણવંતભાઈ વડોદરા, મદ્રાસ, મુંબઈ અને સુરતમાં શિક્ષણના પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યા પછી વહેલી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લઈને ચોકઠામુક્ત, પગારમુક્ત અને ઘટમાળમુક્ત જીવનની જંપના સાથે વડોદરામાં સ્થિર થયા છે. શિક્ષણના પ્રોફેસર તરીકે એમણે અનેક વિશ્વપરિષદોમાં પ્રવચનો કર્યાં. યુનિવર્સિટી ઓફ મિશિગન (એન આર્બર, યુ.એસ.એ) અને એરિઝોના સ્ટેટ યુનિવર્સિટીમાં વિઝિટિંગ પ્રોફેસર તરીકે કામ કરેલું. વર્લ્ડ બેંક અને યુનેસ્કોની પરિષદોમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યા ઉપરાંત પૂર્વ જર્મની તથા રશિયાના ડેલિગેશનના સભ્ય તરીકે તેમની વરણી થયેલી. ઇન્ડિયન એસોસિયેશન ઓફ એજ્યુકેશનલ ટેક્નોલોજીના પ્રમુખ અને ઇન્ટરનેશનલ એસોસિયેશન ફોર એજ્યુકેટર્સ ફોર વર્લ્ડ પીસના ચાન્સેલર તરીકે પણ એમણે સેવા આપેલી. સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ પછી તેમણે યુવાનો માટે પંચશીલ આંદોલન શરૂ કર્યું હતું. ગુજરાત એમને લલિત નિબંધોના લેખક ઉપરાંત ભાષ્યકાર અને વિચારક તરીકે ઓળખે છે. એમની આગવી શૈલી અને મૌલિકતાને કારણે ગુજરાતી સાહિત્ય રળિયાત છે. યુવાનોમાં તેઓ લોકપ્રિય છે તેનું કારણ વક્તૃત્વની એમની આગવી છટા છે. સન ૧૯૯૭માં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કરેલા પ્રદાન બદલ નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક તથા રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયેલા. તેઓનાં પુસ્તકો ખૂબ વંચાય છે અને વેચાય છે. ગુણવંતભાઈ એટલે શિક્ષણ અને સાહિત્યના સંગમ પર ઊગેલું એક વિચારવૃક્ષ. એમનાં પત્ની અવંતિકાબહેન બધી વાતે સાથ આપે છે. લાડકાં સંતાનોનાં નામ છે : મિનિ, અમી અને વિવેક, ઘરમાં વિચારોનું વૃંદાવન સર્જાયું છે.



# ધરે ધરે ગીતામૃત

ગુણવંત શાહ



**આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ.**  
**પુસ્તક પ્રકાશક અને વિક્રેતા**

૧૧૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,  
અર્થબાગ,  
મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૨  
ટેલિ. (૦૨૨) ૨૨૦૧૩૪૪૧

'દ્વારકેશ',  
રોયલ એપાર્ટમેન્ટ પાસે, ખાનપુર,  
અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

ટેલિ. (૦૭૯) ૨૫૫૦૬૫૭૩

Visit us at: [www.rrsheth.com](http://www.rrsheth.com)

Email: [sales@rrsheth.com](mailto:sales@rrsheth.com)

**Ghare Ghare Gitamrut**, Written by Gunvant Shah  
*Brief Commentary on 'GITA'*

Published by R. R. Sheth & Co. Pvt. Ltd., Mumbai □ Ahmedabad 2016  
EISBN: 978-93-5122-422-8

© ગુણવંત શાહ

પ્રકાશક

આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ.

મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૨ □ અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

All rights are reserved.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, eBook or otherwise, without the prior written permission of the publishers.



## અનુક્રમણિકા

ગીતા વિનાનું ઘર અધૂરું  
ઘરે ઘરે ગીતામૃત  
તુલસીક્યારે દીવો  
ભારતની ઋષિ-પરંપરા  
જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનું ત્રિવેણીતીર્થ  
અર્જુનના વિષાદનું મૂળ : આસક્તિ  
જ્ઞાન દ્વારા આત્મપ્રતીતિ  
નિષ્કામ કર્મ થકી કર્મયોગ  
ભક્તિ એટલે પ્રેમ-અમીરસ  
જીવનનું ઉત્તુંગ શિખર : સંન્યાસ  
ધ્યાનયોગ એટલે પ્રતીક્ષાયોગ  
જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય  
અંતકાળે કૃષ્ણનું સ્મરણ  
સમર્પણનું કાવ્ય  
અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ  
દેહમંદિરનો દેવતા  
આ સંસારનું ઊર્ધ્વમૂલ વૃક્ષ  
જીવનમાં પ્રતિક્ષણ વિવેક જરૂરી  
ત્રણ ગુણોની જીવનલીલા  
સંપૂર્ણ શરણાગતિ એટલે મોક્ષસંન્યાસ

## ગીતા વિનાનું ઘર અધૂરું

ઉત્ક્રાંતિની લાંબી મજલને અંતે માણસને ચીકું જેવડું વિકસિત મગજ મળ્યું છે. એની નારિયેળ જેવડી ખોપરીમાં ગોઠવાયેલું સુપર કોમ્પ્યુટર રાતદિવસ કામ કરતું રહે છે. મૂર્ખ માણસ પણ સુપર કોમ્પ્યુટરનો માલિક હોય છે. ભૂખડીબારસ આદમીના લેંઘાના ફાટેલા ગજવામાં કોહિનૂર હોય એવો ઘાટ!

મગજ ચાલે પણ માણસની બુદ્ધિ પર વિવેકનો પહેરો ન હોય તો દુર્યોધન પેદા થાય. શકુનિનું મગજ જોરદાર હતું, પરંતુ એની પાસે સત્ત્વગુણની દૈવીસંપત્તિ ન હતી. ‘શકુનિ’ શબ્દનો અર્થ ‘ગીધ’ પણ થાય છે. ગીતા કહે છે કે માણસ એક ક્ષણ માટે પણ કર્મ કર્યા વગર રહી શકતો નથી. જો કૃષ્ણની આ વાત સાચી હોય તો માણસે કર્મ છોડ્યા વગર કર્મનાં વળગણ છોડવાં જોઈએ. વળગણ દુઃખી કરે છે. ગાંધીજી સાચું કહે છે કે ગીતાનો ઉદ્દેશ મોહનિરસન છે. ધૃતરાષ્ટ્ર મોહમાં અંધ બનેલા માણસોનો પ્રતિનિધિ છે.

ઘણા હિંદુઓ હિંદુ હોવા બદલ ગર્વ અનુભવે છે. ઘરમાં ગીતા ગેરહાજર હોય અને ગીતાનો એક પણ શ્લોક વાંચ્યો ન હોય ત્યારે એમનું મિથ્યાભિમાન વધારે ચગે છે. જો તેઓ ગીતાનો થોડોઘણો અભ્યાસ પણ કરે તો જગતના અન્ય ધર્મોને પણ વધારે સારી રીતે સમજવા પામે. ગીતા વિનાનું ઘર અધૂરું ગણાય. ગીતામૃત એટલે જીવનામૃત.

ગુજરાતના ઘરે ઘરે ગીતાનો સંદેશ પહોંચે તે માટે આ પુસ્તિકામાં સરળ ભાષામાં ગીતાસાર આપવામાં આવ્યો છે. અસંખ્ય પરિવારોમાં આ પુસ્તિકા વંચાય તેવી ધગશથી શ્રી ભગતભાઈ શેઠે ઓછી કિંમત રાખીને એના વ્યાપક પ્રસારનું રૂડું આયોજન કર્યું છે. માતૃપિતા સંતાનોને ચોકલેટ આપે છે, ચોપડી નથી આપતા. આશા રાખીએ કે લોકો આવા પ્રયત્નને ઉમળકે વધાવશે અને કૃષ્ણનું જીવનસંગીત ઘરે ઘરે ગુંજતું થશે. આપણે અર્જુન બનવા મથીએ તો કદાચ કૃષ્ણને પામી શકીએ.

ગુણવંત શાહ

ટહુકો, ૧૩૯-વિનાયક સોસાયટી  
જે. પી. રોડ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૨૦

# ઘરે ઘરે ગીતામૃત

## તુલસીક્યારે દીવો

આપણા દેશની સંસ્કૃતિનું પોષણ રામાયણ અને મહાભારત જેવાં બે મહાકાવ્યોના સ્તનપાન થકી થયું છે. વાલ્મીકિના રામાયણમાં કુટુંબજીવનની કવિતા રજૂ થઈ છે. વ્યાસના મહાભારતમાં જીવનની ખરબચડી વાસ્તવિકતાઓ વચાળે મેરુદંડ તરીકે ધર્મનો મહિમા થયો છે. આ બે ઋષિકવિઓએ માત્ર ભારતના જ નહીં, અન્ય દેશોના લોકોને પણ ઘેલા કર્યા છે. રામ, લક્ષ્મણ, સીતા, કૃષ્ણ, અર્જુન, દ્રૌપદી જેવાં પાત્રો આપણા જીવનમાં એકરૂપ થઈ ગયાં છે.

કવિ ઉમાશંકરભાઈ કહે છે કે મહાભારતને તો વિરાટ કાવ્ય કહેવું જોઈએ. એમાં મોટાઓની ઊણપ પણ બતાવી છે અને દુષ્ટોના ગુણ પણ બતાવ્યા છે. મહાભારતમાં સંપૂર્ણ જીવનદર્શન રજૂ થયું છે. અઢાર પર્વોમાં પથરાયેલા મહાભારતમાં અઢાર અક્ષૌહિણી સેનાની મધ્યમાં અઢાર અધ્યાયની ગીતાનો ઉદ્ભવ થયો. મહાભારતનું વિચારતત્ત્વ એટલે ગીતા.

ભારતીય જીવનશૈલીનું આંગણું રામતુલસી અને કૃષ્ણતુલસીનાં પાંદડાંથી શોભે છે. વેદો આપણા સંદર્ભગ્રંથો છે, ઉપનિષદો આપણાં પાઠ્યપુસ્તકો છે અને ભગવદ્ગીતા આપણી માર્ગદર્શિકા છે. પરમ યોગારૂઢ અવસ્થામાં કૃષ્ણના મુખમાંથી જે ઉદ્ગાર સરી પડ્યા તે ગીતામાં ઝિલાયા. મહાભારતના તુલસીક્યારે જે દીવો પ્રગટ્યો તે ગીતા.

## ભારતની ઋષિ-પરંપરા

સદીઓથી માણસ પોતાના અસ્તિત્વને સમજવાની મથામણ કરતો રહ્યો છે. શબ્દકોશમાં બીજા બધા શબ્દોના અર્થ જડે પરંતુ જીવનનો અર્થ તો જીવનમાંથી જ ખોળવો પડે. પોતાના અસ્તિત્વનાં મૂળિયાં શોધવાની મથામણમાંથી તત્ત્વજ્ઞાનનો જન્મ થયો. સૂરજ, ચંદ્ર, તારા, આકાશ, મહાસાગર, જન્મ અને મૃત્યુ માણસને વિસ્મયથી ભરી દે છે. આવું વિસ્મય તત્ત્વજ્ઞાનનું નિમિત્ત બની રહે છે. જીવન આખરે શું છે, એવી માણસની મૂળભૂત જિજ્ઞાસાને બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કહે છે.

વિશ્વામિત્રથી તે વિનોબા સુધીની આપણી ઋષિ-પરંપરાને કારણે ભારતનો વારસો અને વૈભવ રળિયાત છે. મેક્સમૂલર કહે છે: “માનવજાતના પુસ્તકાલયનો સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ તે વેદ.” વેદના ગૂઢ અર્થોને સ્પષ્ટ કરનારાં અને બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરનારાં ઉપનિષદોમાં ઊંડા તત્ત્વજ્ઞાનની છણાવટ થઈ. શોપનહોરે ઉપનિષદોને માનવજાતે મારેલી સૌથી ઊંચી છલાંગ તરીકે બિરદાવેલાં.

ઋષિ-પરંપરાથી કૃષિ-પરંપરા સહજ રીતે પાંગરી અને કૃષિ સાથે ગોપાલન જોડાયું પછી જે ગ્રામસંસ્કૃતિ વિકાસ પામી તે હજી આજે પણ ટકી રહી છે. નંદ-યશોદાનું ગોકુળ

એ આપણી ગ્રામસંસ્કૃતિનું પ્રતીક બની ગયું. ગોપાળનન્દન કૃષ્ણ માખણચોર બન્યા. માંસાહાર તરફથી ધીરેધીરે શાકાહાર તરફ વળેલી ગોપાળસંસ્કૃતિને કૃષ્ણે આવકારી અને દૃઢ કરી. ઉપનિષદોરૂપી ગાયોનું અમૃતતુલ્ય દૂધ એટલે ગીતા અને એ ગાયોને દોહનારા તે કૃષ્ણ.

સત્યની શોધ કરનારા ઋષિઓએ તર્કને ઋષિનો દરજ્જો આપ્યો. તર્કો વૈ ઋષિ: | તર્કના પ્રદેશની સરહદ પછી શ્રદ્ધાના પ્રદેશમાં તર્કનો પનો ટૂંકો જ પડે. જે મૂળે ઇન્દ્રિયાતીત અને તર્કાતીત હોય તેને પામવાની સાધના ઋષિઓએ કરી. સાધનાને અંતે જે સત્ય લાઘ્યું તે સહજ અંતઃસ્ફુરણ દ્વારા પ્રગટ થયું. અનુભૂતિમાંથી પ્રગટ થતી ઋષિની અભિવ્યક્તિને દર્શન કહે છે. ગીતામાં આવું જીવનદર્શન પ્રગટ થયું છે.

## જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનું ત્રિવેણીતીર્થ

આજના મનોવિજ્ઞાનીઓએ માનવના વર્તનને ત્રણ પ્રખંડોમાં વહેંચીને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે :

(૧) બોધાત્મક (કોગ્નિટિવ) પ્રખંડ : જ્ઞાન

(૨) કાર્યાત્મક (કોનેટિવ) પ્રખંડ : કર્મ

(૩) ભાવાત્મક (અફેક્ટિવ) પ્રખંડ : ભક્તિ

માણસે જીવનમાં કશુંક જાણવાનું છે, જાણીને કશુંક કરવાનું છે અને જે કંઈ કરવાનું હોય તે ભાવપૂર્વક કરવાનું છે. જીવનમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનાં ખાનાં નથી પાડવાનાં. જીવનની અખિલાઈ એમ કરવાથી નષ્ટ થાય. કર્મ અને ભક્તિ વગરનું જ્ઞાન શુષ્ક બની જાય. ભક્તિ વગરનું કર્મ વૈતરું બની જાય. જ્ઞાન અને કર્મ વગરની ભક્તિ વેવલી બની જાય. ટૂંકમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનો સુમેળ જીવનમાં થવો જોઈએ.

કૃષ્ણના જીવનમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનું ત્રિવેણીતીર્થ પ્રગટે છે. જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તેઓ યોગેશ્વર હતા, કર્મના ક્ષેત્રમાં તેઓ રાજેશ્વર હતા અને ભક્તિના ક્ષેત્રમાં તેઓ રસેશ્વર હતા. તેઓ ખરા અર્થમાં લોકમહેશ્વર હતા. ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં તેઓ સાંખ્યની એટલે કે આત્મતત્ત્વની ગહન ચર્ચા કરે છે. જ્ઞાનયોગી કૃષ્ણ અર્જુનને સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો સમજાવે છે. કર્મયોગી કૃષ્ણ અર્જુનના સારથિ બની શકે, એઠી પતરાળી ઊંચકી શકે અને ઘોડાઓના ઘા સાફ કરી શકે. ભક્તિભાવથી ભરેલા કૃષ્ણ ગોપીઓની સાથે નાચી શકે, કુબ્જાનો સ્વીકાર કરી શકે, સુદામાને દોડીને વહાલથી ભેટી શકે અને વિદુરની ભાજી પ્રેમથી આરોગી શકે. આટલી સહજતા કૃષ્ણ જ બતાવી શકે. જીવનનો આવો સમગ્ર સ્વીકાર એમના જીવનમાં ઠેરઠેર જોવા મળે છે. કદાચ તેથી જ કૃષ્ણને પૂર્ણાવતાર કહ્યા.

ગીતામાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનું પ્રયાગ પ્રગટનું જણાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનું પ્રમાણ સરખું ન હોય. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર પ્રમાણ જાળવીને સ્વધર્મ ઓળખી લેવો રહ્યો. સ્વધર્મ એટલે વ્યક્તિનો સહજધર્મ. પોતાનો સ્વભાવ પારખીને આપણે સ્વધર્મને પામવો જોઈએ.

## અર્જુનના વિષાદનું મૂળ : આસક્તિ

ગીતાનો પ્રારંભ ભારે નાટ્યાત્મક છે. યુદ્ધ શરૂ થવાની તૈયારીમાં છે. શંખધ્વનિ થઈ ચૂક્યો છે. અર્જુન કૃષ્ણને કહે છે : હે અચ્યુત! મારા રથને બે સેનાઓની વચાળે ઊભો રાખો. કૃષ્ણ એ પ્રમાણે કરે છે ત્યારે સામે પક્ષે ગુરુજનો અને સ્વજનોને જોઈને અર્જુન મોહવશ બને છે. એના હાથમાંથી ગાંડીવ સરી પડે છે, એનાં ગાત્રો ઢીલાં પડી જાય છે, એનું મુખ સુકાય છે અને શરીર ઘૂંજવા લાગે છે. એ કૃષ્ણને કહે છે :

**નથી હું ઇચ્છતો જીત, નહીં રાજ્ય, નહીં સુખો;**

**રાજ કે ભોગ કે જીવ્યું, અમારે કામનું શું?**

ત્રણ લોકના રાજ્ય માટે પણ હું એમને મારવા તૈયાર નથી, એમ કહીને અર્જુન પાણીમાં બેસી જાય છે.

અર્જુન સ્વભાવે અને સ્વધર્મે વીર હતો, મહાવીર ન હતો. બીજાઓને જીતે તે વીર અને પોતાની જાતને જીતે એ મહાવીર. યુદ્ધ નહીં કરવા માટે અર્જુન જે દલીલો કરે છે તે ભાષા પારકી છે. સામે પક્ષે જો સ્વજનો ન હોત તો એ તરત મંડી પડ્યો હોત. એ લડવાની ના પાડે તેની પાછળ અહિંસા, ક્ષમા, વૈરાગ્ય કે ત્યાગની ભાવના ન હતી. ગીતાનો ખરો હેતુ મોહનિરસન છે. અર્જુનના વિષાદના મૂળમાં આસક્તિ રહેલી છે. સમાધાનના સઘળા પ્રયત્નો પછી યુદ્ધ આવી પડ્યું છે. કૌરવો આતતાયી હતા. દુષ્ટને હણવો એ ક્ષત્રિયનો સ્વધર્મ હતો.

ઘણા લોકોને પ્રશ્ન થાય છે કે શું હિંસા સ્વધર્મ હોઈ શકે? વિનોબાજી એક ન્યાયાધીશનો દાખલો આપે છે. ઘણા ગુનેગારોને ફાંસીની સજા કર્યા પછી એક દિવસ પોતાના ખૂની પુત્રને ફાંસીની સજા કરવાનો વારો આવે ત્યારે ન્યાયાધીશ કહે છે : “આ ફાંસીની સજામાં ક્રૂરતા રહેલી છે. એ અયોગ્ય છે અને અમાનવીય છે.” આવી ભાષાના મૂળમાં મોહ રહેલો છે. આસક્તિ માણસને સ્વધર્મનું આચરણ કરતાં રોકે છે. મહાભારતના કાળમાં અહિંસાનો પ્રયોગ સામાજિક ક્ષેત્રે થયો ન હતો. “અહિંસા પરમો ધર્મ:” એ સૂત્ર મહાભારતનું છે; પરંતુ એ મહાભારતનો આદર્શ છે, સ્થાયીભાવ નથી.

રોમાં રોલાંએ કહેલું કે આ દુનિયા દુર્જનોની દુષ્ટતાને લીધે નથી પીડાતી એટલી સજ્જનોની નિષ્ક્રિયતાને લીધે પીડાય છે. મહાભારતમાં સમગ્ર સજ્જનશક્તિ દુષ્ટતાનાં પરિબળોની સામે સક્રિય બને છે. મોહને કારણે અર્જુન ગરીબડો બને છે. અર્જુનના આવા કાર્પણ્યદોષને નિમિત્ત બનાવીને કૃષ્ણ એને ગીતા સંભળાવે છે. મોહ નષ્ટ થયા પછી છેક છેલ્લે અર્જુન કૃષ્ણને કહે છે : “કરિષ્યે વચનં તવ.” આમ ભગવદ્ગીતાની મહાન વિચારચાત્રા શરૂ થાય છે.

કુરુક્ષેત્ર એટલે કર્મક્ષેત્ર. આપણા હૃદયમાં દેવ અને દાનવ વચ્ચે ચાલતી ખેંચાતાણી, એ જ મહાભારત. ગીતાની શરૂઆત ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નથી થાય છે. ધૃતરાષ્ટ્ર એટલે શરીરરૂપી રાષ્ટ્રને ધારણ કરનારો. મોહના આવરણમાં અંધ અને મારાતારા(મામકા: પાંડવા:)ની ભેદબુદ્ધિથી ભરેલો એવો જીવ એટલે ધૃતરાષ્ટ્ર. આ અર્થમાં આપણે સૌ ધૃતરાષ્ટ્ર જ ગણાઈએ.

અર્જુન એટલે જે સ્વભાવે સરળ છે, ઋજુ છે તે. કૃષ્ણની મૈત્રી પામવા માટે અર્જુનની ઋજુતા પામવી પડે. અર્જુનનો વિષાદ ખરેખર તો આપણો જ વિષાદ છે. વિષાદથી બચીને જીવનને આનંદમય બનાવીને સાર્થક કરવાના ત્રણ મુખ્ય માર્ગ ગીતામાં બતાવ્યા છે : જ્ઞાનમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ.

## જ્ઞાન દ્વારા આત્મપ્રતીતિ

આ જગત લગભગ ક્રિકેટના ખેલ જેવું છે. એમાં એક ટીમ આપણને પોતીકી લાગે છે અને બીજી પારકી લાગે. આમ, મારુંતારું (મામકા: પાંડવા:)નો ભેદ શરૂ થઈ જાય છે. ખેલાડી આઉટ થઈ જાય તે જો આપણી ટીમનો હોય તો દુઃખ અને સામેની ટીમનો હોય તો સુખનો ભાવ જાગે છે. યોગ્ગો કે છગ્ગો ફટકારનાર ખેલાડી કઈ ટીમનો છે તેના પર આપણા હર્ષશોકનો આધાર રહે છે. ખેલ સાથે હારજીત આપોઆપ જોડાઈ જાય છે. હારનારો નિરાશ થઈ જાય છે અને જીતનારો નાચી ઊઠે છે. જગતમાં આવો ખેલ સતત ચાલતો રહે છે, જેને માયા કહે છે. સંસારનો આ ખેલ અમ્માયર બનીને સાક્ષીભાવે જોયા કરે તે જ્ઞાની. જ્ઞાની રસ્તા પરના ટ્રાફિકને ફૂટપાથ કે ટ્રાફિક સર્કલ પરથી જોતો રહે છે. આવા પરમ જ્ઞાનીને ગીતાએ ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ કહ્યો છે.

ગીતાના બીજા અધ્યાયને સાંખ્યયોગ કહે છે. શંકરાચાર્યે સાંખ્યની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી : સાંખ્ય એટલે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું વિજ્ઞાન. આ જગતમાં જે કંઈ સ્થૂળ, નાશવંત, વિકારવંત, વ્યક્ત અને રોકડું જણાય છે તે તો માણસને સમજાય છે. બધું સમજાય તે સાથે કશુંક ન સમજાય તેને સમજવાની મથામણ જ્ઞાની કરે છે. જે સૂક્ષ્મ, અવિનાશી, અવિકારી, અવ્યક્ત અને અપ્રત્યક્ષ હોઈ શકે એવું ‘કશુંક’ પામવાની ઝંખનામાંથી આત્માની સંકલ્પના જન્મી છે. અસ્તિત્વનો અર્ક પામવાની મથામણમાંથી સાંખ્યનિષ્ઠા એટલે કે આત્મનિષ્ઠાનો ઉદ્ભવ થયો અને સ્થૂળની પેલે પાર એવા સૂક્ષ્મના પ્રદેશની યાત્રા શરૂ થઈ.

પરમ વાસ્તવિકતાને સમજાવવા માટે, સત્ અને અસત્ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવવા માટે કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે :

**અસત્યને ન અસ્તિત્વ, નથી નાશોય સત્યનો;**

**નિહાળ્યો તત્ત્વદર્શીએ આવો સિદ્ધાંત બેઠોનો.**

જ્ઞાનને માર્ગે પરમ સમીપે પહોંચવા મથનારનો આદર્શ ગીતાએ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો ગણાવીને રજૂ કર્યો. બીજા અધ્યાયના છેલ્લા અઢાર શ્લોકોમાં ગીતાના અઢારે અધ્યાયનો સાર આવી જાય છે. ગાંધીજીની પ્રાર્થનામાં રોજ બોલાતા તેથી આ શ્લોકો પ્રમાણમાં ઠીકઠીક જાણીતા થયા છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ એટલે ગીતાની કલ્પનાનો જ્ઞાનયોગી. આવા જ્ઞાનયોગીનાં લક્ષણો ટૂંકમાં સમજી લઈએ. અર્જુન પૂછે છે :

**સમાધિમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ જાણવો કેમ કેશવ?**

**બોલે, રહે, ફરે કેમ, મુનિ જે સ્થિરબુદ્ધિનો?**

મહાન વિચારયાત્રાની શરૂઆત આવી સ્થૂળ; અને એની સમાપ્તિ થાય છે બ્રહ્મનિર્વાણમાં! આટલા ઓછા શબ્દોમાં આવડી મોટી વાત કૃષ્ણ જ કરી શકે. આ વિચારયાત્રા જો આચારયાત્રા બની જાય તો જીવન ધન્ય બને.

વાતની શરૂઆત કૃષ્ણ મનની કામનાઓથી કરે છે. પ્લેટોએ મનને ગુફા સાથે સરખાવેલું. મનનો સ્વભાવ છે રખડવાનો. મનના ઉધામા શાંત પડે નહીં. અને આપણો શુક્કરવાર વળે નહીં. મનની કામનાઓ આત્મભાવમાં ઓગળી જાય ત્યારે જ કશુંક વળે. મનની રખડપટ્ટીના મૂળમાં ભેદબુદ્ધિ છે. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી કહે છે કે ગીતાનો સાર ‘અબેદ’માં સમાયો છે. આત્મભાવમાં ભેદબુદ્ધિને ઓગાળવાની છે. મનના ખેલના મુખ્ય ખેલાડી તે સુખદુઃખ, રાગ, ભય અને ક્રોધ.

સવારે ઊઠીએ તે રાત્રે પથારી ભેગા થઈએ ત્યાં સુધી મનના આઘાત-પ્રત્યાઘાત અને ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા સતત ચાલ્યા જ કરે છે.

**આંખને રૂપાળું ગમે, કદરૂપું ન ગમે.**

**કાનને સંગીત ગમે, ઘોંઘાટ ન ગમે.**

**જીભને મધુર ભાવે, કડવું ન ભાવે.**

**નાકને સુગંધ ખપે, દુર્ગંધ ન ખપે.**

**ચામડીને સુંવાળું રુચે, ખરબચડું ન રુચે.**

**મનને સુખ ગમે, દુઃખ ન ગમે.**

ટૂંકમાં, અનુકૂળ સંવેદના ગમે અને પ્રતિકૂળ સંવેદના ન ગમે. શિયાળામાં ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરવાનું ન ગમે; ઉનાળામાં ગમે. ગમતું મળે તે સુખ, અણગમતું મળે તે દુઃખ. જે ગમે; તે માટે રાગ, મોહ, આસક્તિ, મમતા અને તૃષ્ણા જન્મે. જે ન ગમે તેને માટે નફરત, દ્વેષ, તિરસ્કાર, ક્રોધ અને અભાવ પેદા થાય.

એક જ બાબત આજે ગમે અને કાલે ન ગમે. આમ, દ્વંદ્વનો ખેલ ચાલ્યા જ કરે. લોક એક બાજુએથી બીજી બાજુએ ગતિ કરતું રહે. મન ગાયની માફક ગોચર પર ભટકતું રહે અને ગોવાળિયો પાછળ પાછળ હીંડતો રહે. જે ઘડીએ ગોવાળિયો સમજે કે હું ગાય નથી, ગોવાળિયો છું તે ઘડીએ શુભ શરૂઆત થાય. હું મન નથી, આત્મા છું એવો ભાવ તે આત્મભાવ. એ કેળવવાની ચાવી તે અસંગ કે અનાસક્તિ (અનભિસ્નેહ:).

દાળમાં મીઠું ઓછું પડ્યું અને આપણે નારાજ થઈએ છીએ. વળી ઇનામ લાગ્યું કે આપણે રાજીરાજી. આમ શુભ-અશુભ, લાભ-અલાભ, જય-પરાજય અને સુખ-દુઃખનાં જોડકાં આપણને પજવતાં રહે છે. ગીતા કહે છે કે વળગણ ન છોડીએ ત્યાં સુધી પ્રજ્ઞા સ્થિર ન થઈ શકે. ઇન્દ્રિયોને સખણી રાખવાની છે. આપણે ઇન્દ્રિયોના ગુલામ બનીએ તો સ્વરાજ શી રીતે ટકે? પણ એ માટે મન પર જીલમ કરવાનો નથી. સંયમ પણ સહજ હોવો જોઈએ. ઉપવાસી ભૂખ્યો રહે અને વાનગીના વિચારે ચડી જાય તેવું બને છે. ગીતા તેથી અસંગ (અનાસક્તિ) પર ભાર મૂકે છે.

**આસક્તિમાંથી કામના પેદા થાય.**

**કામનામાંથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય.**

**ક્રોધમાંથી મૂઢતા જન્મે.**

**મૂઢતા સ્મૃતિનો ઉલાળિયો કરે.**

**સ્મૃતિનાશ એટલે બુદ્ધિનાશ.**

**બુદ્ધિ બહેર મારી જાય એટલે વિનાશ રોકડો!**

વિનાશથી બચવાનો ઉપાય શો? આત્મભાવ સ્થિર થાય તો જ ઇન્દ્રિયોના અને મનના ઉધામા શમે. પછી સંયમનો ભાર ન લાગે. સંયમ સહજ બને ત્યારે પ્રસન્નતા જન્મે. પ્રસન્નતા એટલે સ્થિરપ્રજ્ઞતાની નિશાની. કૃષ્ણ સદાય પ્રસન્ન રહેતા. અર્જુન પાણીમાં બેસી ગયો ત્યારે બીજું કોઈ હોય તો જરૂર કહે : “હું અહીં તારા કહેવાથી આવ્યો. તું જો આવો ફજેતફાળકો કરવાનો હોય તો હું આ ચાલ્યો.” પણ કૃષ્ણ તો કૂટસ્થ છે, અચ્યુત છે અને પરમ સખા છે. તેઓ કટોકટીની પળે પણ પોતાની સ્થિતપ્રજ્ઞતા ગુમાવતા નથી. આમ, સ્થિતપ્રજ્ઞ કોને કહે, તેનો જવાબ આપણને કૃષ્ણના આચરણમાંથી જ મળે છે. આવો પ્રસન્નતાથી ઊભરાતો મખણયોર, ગોપીવલ્લભ, રાસવિહારી, ગોપાળનન્દન, ભૂતભાવન,

હૃષીકેશ અને વળી યોગવિત્તમ એવો સર્વલોકમહેશ્વર બીજો કોણ હોઈ શકે?

ગીતા પ્રસન્નતા(પ્રસાદ)ને બહુ મહત્ત્વ આપે છે. યોગેશ્વર ધ્રુવડ જેવો ગંભીર હોય તે ન ચાલે. જે અયોગી (અયુક્ત) છે તેને ભાવના નથી હોતી, જે ભાવ વગરનો હોય તે અશાંત જ હોય અને જે અશાંત હોય તે વળી સુખી હોય ખરો? ઇન્દ્રિયોની પાછળ મન ભટકે અને મન આપણી બુદ્ધિને ડુબાડે; પવનને રવાડે ચડેલી હોડી પાણીમાં ડૂબે તે રીતે.

ગીતા સંયમી માણસની એક યુક્તિ અહીં છતી કરે છે. જરાક જુદી રીતે જીવવાથી ભીડ, ઘોંઘાટ, ધમાલ અને માથાકૂટમાંથી આબાદ બચી જવાય છે. કાશીના દશાશ્વમેઘ ઘાટ પર ગંદકી, ભીડ અને ઘોંઘાટની બોલબાલા રહેવાની. ગંગાને સામે કિનારે જઈને સ્નાન કરીએ એટલે સ્વચ્છ, નીતરા જળમાં સ્નાન કરી શકાય અને શાંતિ તથા એકાંત મળે તે નફામાં. આપણા લોકો રાતના સાડા બાર સુધી મહોલ્લાને જંપવા દેતા નથી. આવે વખતે વહેલો સૂઈ જનારો ઘણા ત્રાસથી બચી જાય છે. એ આપોઆપ વહેલો ઊઠી જાય ત્યારે મહોલ્લો સાવ શાંત હોય છે. ભીડ, ઘોંઘાટ અને વધારે પડતા ખર્ચથી બચવું હોય તો ઉનાળામાં હિલસ્ટેશને જવાનું ટાળવામાં ડહાપણ છે. કહે છે :

**નિશા જે સર્વ ભૂતોની, તેમાં જાગ્રત સંયમી;**

**જેમાં જાગે બધાં ભૂતો, તે જ્ઞાની મુનિની નિશા.**

મનની સરિતાનો સાગરપ્રવેશ થાય ત્યારે વિષયવાસના પજવતી નથી. નદી જ્યારે સમુદ્રને મળે ત્યારે નદી મટી જાય છે. ગીતાનું કાવ્યતત્ત્વ અહીં સોળે કળાએ પ્રગટ્યું છે :

**સદા ભરાતા અચલપ્રતિષ્ઠ,**

**સમુદ્રમાં નીર બધાં પ્રવેશે;**

**જેમાં પ્રવેશે સહુ કામ તેમ**

**તે શાંતિ પામે નહીં કામકામી.**

અહંતા, મમતા હેઠે મૂકીને, બધી કામનાઓ છોડીને, મારુંતારું ભૂલીને અહંકારશૂન્ય થવાનું છે. શાંતિ પામવાની આ પૂર્વશરત છે. અહંશૂન્ય થયા પછી જ આત્મભાવની વિશાળતા પામી શકાય. મૈત્રી ઉપનિષદમાં આત્માનાં બે લક્ષણો ગણાવ્યાં છે : શૂન્ય અને અનંત. આમ, જેનો અહંકાર છૂટી ગયો છે એવા જ્ઞાનીને બ્રાહ્મીદશા પ્રાપ્ત થાય. ગીતાએ જ્ઞાનમાર્ગને છોડે બ્રહ્મનિર્વાણનું આખરી સ્ટેશન મૂક્યું છે. ભગવાન બુદ્ધે એને 'નિર્વાણ' કહ્યું અને મહાવીર સ્વામીએ એને 'ણિવ્વાણ' કહ્યું. જ્ઞાનીની સાધનાનું અમૃતફળ એટલે બ્રહ્મનિર્વાણ.

## **નિષ્કામ કર્મ થકી કર્મયોગ**

‘અનાસક્તિયોગ’માં ગાંધીજીએ એક જ વાક્યમાં કર્મયોગનું રહસ્ય સમજાવી દીધું છે : “કર્મ છોડે તે પડે, કર્મ કરતો છતાં કર્મનાં ફળ છોડે તે ચડે.” ગીતામાં કહ્યું : કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાયન|

**કર્મ જ અધિકારી તું,**

**ક્યારેય ફળનો નહીં.**

આ ગીતાનો મૌલિક વિચાર છે. કર્મમાર્ગે પ્રભુપ્રાપ્તિનું રહસ્ય આ વિચારમાં છત્યું થાય છે. કર્મ સ્થૂળ ખરું પણ એ કર્મમાં જ્યારે ફળની આસક્તિ ન હોય ત્યારે એને



કર્મયોગનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થાય.

ઘણાખરા લોકો કર્મને વૈતરું ગણીને ઢસડબોળો કરતા રહે છે. માત્ર હાથપગની મદદથી કામ કરે એ કામદાર, હાથપગ હલાવે અને મગજ ચલાવે તે કારીગર. હાથપગ, મગજ અને હૃદય, એમ ત્રણેને કામે લગાડે તે કલાકાર. કર્મનું સૌંદર્ય કલા દ્વારા પ્રગટ થાય છે. કલાકારને મૂર્તિ બનાવવામાં જ આનંદની અનુભૂતિ થાય છે. એ મૂર્તિના કેટલા પૈસા મળે એ બાબત ગૌણ બને છે. કવિ જ્યારે કવિતા રચે ત્યારે પુરસ્કારની રકમ ગૌણ બને છે. એને કવિતાની પંક્તિઓ ક્યાંકથી આવી મળે, તે ક્રિયા જ આનંદપર્યવસાયી છે. કર્મયોગ એટલે કર્મ કરવાની કળા.

આસક્તિ આપણા બધા ઉધામાનું મૂળ છે. આપણે કર્મ કરીએ ત્યારે કર્મના ફળની આસક્તિ રહે છે. માણસને કામનો બોજો નથી લાગતો; વળગણનો બોજો લાગે છે. વળગણમુક્તિ વગર હળવાશ ન મળે. ફળનું વળગણ છૂટે તેથી ફળ નાશ નથી પામતું, બોજો મટી જાય છે. કલાકારને મૂર્તિના પૈસા તો મળવાના જ છે, પરંતુ કલાકાર મૂર્તિ બનાવતી વખતે પૈસાનું ચિંતન કરે તો!

સંગ(આસક્તિ)માંથી સ્વાર્થ જન્મે. સ્વાર્થ ન હોય તો કર્મફળની ચિંતા સતાવે નહીં. ફળનો અભરખો છૂટે ત્યારે કર્મને કર્મયોગની કક્ષા પ્રાપ્ત થાય. રામકૃષ્ણ પરમહંસ અક્ષર્તાભાવ કેળવવા પર ભાર મૂકે છે. બધું કરતી વખતે હું કશું કરતો નથી એવા ભાવને નૈષ્કર્મ્ય કહે છે. નૈષ્કર્મ્ય એટલે અક્ષર્તાભાવ. કૃષ્ણ કહે છે : હે અર્જુન! તું આસક્તિ છોડીને યજ્ઞાર્થે કર્મ કર (મુક્તસંગ: સમાચાર).

આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિની બે પરંપરાઓ તે બ્રાહ્મણ-પરંપરા અને શ્રમણ-પરંપરા. બ્રાહ્મણ-પરંપરા યજ્ઞપ્રધાન હતી જ્યારે શ્રમણ-પરંપરા ત્યાગપ્રધાન હતી. આ સૃષ્ટિમાં યજ્ઞનું સ્થાન શું? સૃષ્ટિનાં બધાં સર્જનાત્મક પરિબળોનું પ્રતીક એટલે બ્રહ્મા. સૃષ્ટિનું ધારણ-પોષણ-પાલન કરનારાં પરિબળોનો દિવ્ય સંકેત એટલે વિષ્ણુ. સૃષ્ટિનાં સઘળાં વિધ્વંસક પરિબળોનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ એટલે મહેશ્વર. યજ્ઞનો સંબંધ સૃષ્ટિની જાળવણી સાથે છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયની લીલામાં જે વચલી 'સ્થિતિ' છે તેની જાળવણી માટે યજ્ઞ જવાબદાર છે. વેદમાં કહ્યું : 'યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ' આપણા થકી આ સૃષ્ટિમાં જે કંઈ ઘસારો પહોંચે તેનું દેવું આપણે ચૂકવી આપવું જોઈએ. આમ, સૃષ્ટિની જાળવણી યજ્ઞ વગર ન થઈ શકે. માણસ જીવન દરમ્યાન સીધી યા આડકતરી રીતે કેટલું લાકડું વાપરે છે? વૃક્ષો ઉગાડીને એણે આ દેવું ચૂકવવું જોઈએ. રવિશંકર મહારાજ કહેતા કે યજ્ઞ એટલે ઘસાઈ છૂટવું. આપણા. મોં સુધી એક કોળિયો પહોંચે તે માટે કેટલા બધા હાથ કામે લાગ્યા હોય છે એની કલ્પના કરી જુઓ.

યજ્ઞ એટલે હોમહવન નહીં. યજ્ઞ એટલે આપણે સૃષ્ટિમાં જે કંઈ પામ્યા તેનું ઋણ અદા કરવાની ભાવનાથી થતું કર્મ. શ્રમયજ્ઞને અંતે જે રોટલો પ્રાપ્ત થાય તેને બાઈબલમાં બ્રેડલેબર કહે છે. યજ્ઞકાર્ય પછી જે ભોજન મળે તેને યજ્ઞશિષ્ટ કહે છે. તુકારામ કહે છે :

**મુખ મહીં કણ મૂકતાં નામ લેજો હરિનું,**

**સહજ હવન થાશે નામ લેતાં પ્રભુનું,**

**જીવન સજીવન કરતું અન્ન છે પૂર્ણ બ્રહ્મ,**

**ઉદરભરણ નથી આ જાણજો યજ્ઞકર્મ.**

ગીતા કહે છે :

**અન્નથી ઊપજે જીવો, વૃષ્ટિથી અન્ન નીપજે,**

## યજ્ઞથી થાય છે વૃષ્ટિ, કર્મથી યજ્ઞ ઉદ્ભવે.

અહીં યજ્ઞ અને કર્મનો અનુબંધ રચાય છે. યજ્ઞથી વરસાદ પડે એ વાત ઝટ સમજમાં નથી આવતી. વૃક્ષોની કત્તેઆમ દુકાળ માટે જવાબદાર છે. જંગલો સાફ થતાં જાય એટલે ભેજની સમતુલા ખોરવાય છે. નાઈટ્રોજનનો ચક્રાવો વિજ્ઞાનમાં જાણીતો છે. કૃષ્ણ કહે છે કે આવો સૃષ્ટિનો ક્રમ (એવં પ્રવર્તિતં ચક્રં) ચલાવવા માટે શરૂ થયેલું ચક્ર તે યજ્ઞચક્ર.

એમર્સન તો કહે છે કે વૃક્ષો અપૂર્ણ માનવીઓ છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં જંગલોનું મહત્ત્વ હતું. વન અને તપોવન વચ્ચેનો સંબંધ બહુ જૂનો છે. વન અને વનમાળી વચ્ચેનો સેતુ પુરાતન છે. જંગલો ખતમ થાય ત્યારે અને પ્રદૂષણ વધી પડે ત્યારે પર્યાવરણનું યજ્ઞચક્ર ખોરવાય છે. યજ્ઞભાવના ઓછી પડે ત્યારે દુકાળ વધુ પડે. હોમહવનથી વરસાદ નથી પડતો. પ્રત્યેક પાંદડાની લીલી ઝંખના વરસાદને આણે છે.

આમ, યજ્ઞભાવના એટલે ઋણમુક્તિની ભાવના. ઉજાણી માટે યુવાનો નદીકિનારે જાય છે. ઉજાણી પૂરી થાય પછી એ જગ્યા જેવી હતી તેવી સ્વચ્છ કરીને છોડવી એ પણ યજ્ઞભાવના છે. આવી ઉદાત્ત ભાવનાથી થતું કર્મ તે કર્મયોગ. બીજા અધ્યાયમાં પણ કહે છે : અર્જુન! તું વળગણ (સંગ) છોડીને કર્મ કર.

કર્મનો મહિમા ગીતા ખૂબ મૌલિક રીતે કરીને કહે છે : યોગ એટલે કર્મમાં કુશળતા (યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્). જે કંઈ કામ કરીએ તે પૂરી ક્ષમતાથી અને કુશળતાથી કરવું જોઈએ. ગીતાનું આ કર્મસૂત્ર જો આપણે સમજી જઈએ તો દેશની ગરીબી એક દિવસ પણ ટકી ન શકે. સાતવળેકરજી તો ગીતાને ‘પુરુષાર્થબોધિની’ કહે છે. ગીતામાં અકર્મની એટલે કે અકર્તાભાવ સાથે કરેલા કર્મની વાત કરી છે. આળસુના અકર્મમાં અને ગીતાના અકર્મમાં બહુ મોટો તફાવત છે; ઉકરડા અને ઉદ્યાન વચ્ચે હોય તેવો.

ઈશોપનિષદના મંત્રમાં પણ કર્મ કરતાં રહીને સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવાની વાત થઈ છે :

**કામ કરો બહુ, ખૂબ ઘસાઓ,**

**સુખે શતાયુ થાઓ;**

**માનવ તુજ પથ આ જ, અવર નહીં.**

**કર્મે કાં ગભરાઓ?**

સાંજ પડે ત્યારે સ્થિતપ્રજ્ઞને પણ ભૂખ તો લાગે જ. આપણે ત્યાં જ્ઞાની હોય તે શેક્યો પાપડ પણ ન ભાંગે તેવી હવા છે. ક્યારેક તો જે કશું ન કરે તે જ્ઞાનીમાં ખપે એવો ખેલ પણ જોવા મળે છે. કૃષ્ણ કહે છે કે મોટા ગણાતા લોકોનું જોઈને બીજા લોકો પોતાનું આચરણ ગોઠવે છે. જનક રાજા હળ ચલાવતા. રમણ મહર્ષિ જ્ઞાનયોગી હતા પરંતુ આશ્રમને રસોડે શાક સમારવા બેસતા વિનોબાજીને તો રેંટિયો કાંતતા જોવા એ લહાવો હતો. એકેય તાર તૂટે નહીં. આનું જ નામ કર્મમાં કુશળતા; અને કર્મમાં કુશળતા એ જ યોગ! પૂરી એકાગ્રતાથી ટાઈપ કરવું એ છે ટાઈપિસ્ટનો કર્મયોગ. રવિશંકર મહારાજ તો કહેતા કે ઘાસ (કુશ) કાપતી વખતે આંગળી ન કપાઈ જાય તેને કર્મમાં કુશળતા (કર્મસુ કૌશલમ્) કહેવાય. પૂરી નિષ્ઠાથી એકચિત્ત થઈ ઝાડુ વાળવું એ છે ઝાડુવાળાનો કર્મયોગ. આવી કર્મનિષ્ઠા હોય એ સમાજ ગરીબ હોઈ જ ન શકે.

ત્રીજા અધ્યાયની શરૂઆતમાં જ કૃષ્ણ સાંખ્યનિષ્ઠા (જ્ઞાનયોગ) અને યોગનિષ્ઠા (કર્મયોગ)ની વાત કરે છે. શંકરાચાર્ય સાંખ્યનિષ્ઠ જ્ઞાનાચાર્ય હતા. ટિળક મહારાજના

‘ગીતારહસ્ય’માં યોગનિષ્ઠા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પાંચમા અધ્યાયમાં કૃષ્ણ કહે છે કે સાંખ્ય અને યોગ જુદા છે એવું તો નાદન હોય તે કહે, પંડિતો નહીં. કૃષ્ણની સમન્વયપ્રીતિ નીચેના શબ્દોમાં રજૂ થાય છે :

**એકં સાંખ્યં ચ યોગં ચ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ |**

**(એક જ સાંખ્ય ને યોગ દેખે જે તે જ દેખતા.)**

ગીતાનો કર્મયોગ ફલાસક્તિ વગરના કર્મનો મહિમા કરે છે. જે કંઈ કરવાનું છે તે પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરવાનું છે, યજ્ઞાર્થે કરવાનું છે. રવિશંકર મહારાજ કહે છે કે કોદાળીનું પાનું જેમ ઘસાય તેમ ચળકાટ પ્રાપ્ત કરે છે. કર્મયોગ એટલે ઘસાઈને ઊજળા થવાની કળા.

## ભક્તિ એટલે પ્રેમ-અમીરસ

કળાકાર કૃષ્ણની મૂર્તિ બનાવે ત્યારે ખરેખર શું બને છે? પથ્થરનું પથ્થરપણું ખરતું જાય છે અને ધીરેધીરે એમાંથી કૃષ્ણપણું ઊપસતું જાય છે. મંદિરમાં કૃષ્ણની મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થાય છે. પ્રાણપ્રતિષ્ઠા પાછળનો ભાવ એવો કે મૂર્તિનું પથ્થરપણું ખરી પડ્યું અને માત્ર કૃષ્ણપણું જ રહ્યું. મંદિરે દર્શન કરવા જનારાઓને મૂર્તિની આગળ માથું નમાવતી વખતે કૃષ્ણ જ દેખાય તો માનવું કે દર્શન કર્યાં.

ભક્તિ સગુણ હોય અને નિર્ગુણ પણ હોય. મૂર્તિપૂજા એટલે સગુણ અને સાકાર ભક્તિનું કાવ્ય. નિર્ગુણ અને નિરાકાર બ્રહ્મની આરાધના એટલે આકાશનું કાવ્ય. ભક્તિ સ્વભાવે કાવ્યમય ઘટના છે. નારદે ભક્તિસૂત્રમાં ભક્તિનાં બે લક્ષણો ગણાવ્યાં : (૧) પરમ પ્રેમરૂપા અને (૨) અમૃતસ્વરૂપા. આમ, ભક્તિ એટલે પ્રેમ-અમીરસ. આપણા દેહને મંગલ મંદિર ગણીને આ જગતમાં પ્રેમ-અમીરસ વહેતો રાખવાની સાધના એટલે ભક્તિયોગ. ભક્તિનો માર્ગ એટલે પ્રેમનો માર્ગ. પ્રીતમે એને પ્રેમપંથ કહ્યો. ગાંધીજીએ એને પ્રેમધર્મ કહ્યો. સૂરદાસે કહ્યું : સબસે ઊંચી પ્રેમસગાઈ. કબીરે ગાયું : પ્રેમનગરમે રહની હમારી. મીરાંએ ગાયું : આધી રાત પ્રભુ દર્શન દીનહો પ્રેમનદી કે તીરા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાએ પ્રભુને ‘પ્રેમ અમીરસ ઢોળો.’ એવી પ્રાર્થના કરી. કવિ નાનાલાલે ‘પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ’ની વાત કરી.

ભક્ત નરસૈયો કહે છે :

**ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું,**

**બ્રહ્મલોકમાં નાહિ રે;**

**પુણ્ય કરી અમરાપુરી પામ્યા,**

**અન્તે ચોરાશી માંહી રે.**

જગતના બધા માણસોને ત્રણ પ્રકારોમાં વહેંચી શકાય : (૧) જ્ઞાનપ્રધાન (૨) કર્મપ્રધાન (૩) ભાવપ્રધાન. જ્ઞાનને માર્ગે સાધના કરનારાઓમાં શંકરાચાર્ય મોખરે છે. કર્મને માર્ગે જીવનસાધના કરનારાઓમાં ગાંધીજીનું સ્મરણ તરત થાય. ભક્તિમાં તરબોળ બનીને પ્રભુમય, કૃષ્ણમય બનનારી મીરાં એટલે પરિશુદ્ધ પ્રેમની સાક્ષાત્ કવિતા! માણસે પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે પોતાના સ્વ-ભાવનું અવલોકન કરીને પોતાનો આગવો સ્વધર્મ ખોળવાનો છે. સ્વધર્મ એટલે હિંદુ ધર્મ કે ઇસ્લામ એવો અર્થ નથી કરવાનો. સ્વધર્મ એટલે સહજ રીતે આવી મળેલો ધર્મ. એવા ધર્મ માટે મરવાનું પણ કલ્યાણકારક (સ્વધર્મ નિધનં શ્રેયઃ

પરધર્મો ભયાવહ:).

કર્મના ફળનો ત્યાગ અને ભક્તિ સગાં ભાઈબહેન છે. ભાવપૂર્વક કર્મ થાય ત્યારે કર્મફળત્યાગનો ભાર નથી લાગતો. ટપાલીની ચાલવાની કસરતને કોઈ પદયાત્રા નથી કહેતું. ભાવના રેડાય ત્યારે કર્મનું સૌંદર્ય પ્રગટ થાય છે. માતા એટલે પૃથ્વી પર હરનુંફરનું ભક્તિયોગનું સુમધુર સ્મારક. બાળક જન્મે ત્યારે વાસ્તવમાં તો એક માતાનો જન્મ થતો હોય છે. એક ક્રાંતિ થાય ત્યારે સ્ત્રીમાંથી માતાનું સર્જન થતું હોય છે.

માતા પાસે ઈસુનો પ્રેમ છે, બુદ્ધની કરુણા છે, મહાવીરની તિતિક્ષા છે અને ગાંધીની સેવાવૃત્તિ છે. આવા બધા સદ્ગુણો હોવા છતાં માતા મહાત્મા નથી બની શકતી, કારણકે આસક્તિ એની ભક્તિને વિશાળતાથી વંચિત રાખે છે. સાગરતીરે ઊભો રહીને કોઈ માણસ ખોબામાં પાણી લે ત્યારે એમ કહી શકાય કે ખોબાના પાણીમાં સાગરના પાણીના બધા જ ગુણધર્મો મોજૂદ છે, માત્ર એક જ બાબત ખૂટે છે અને તે સાગરની વિશાળતા.

ગીતામાં કૃષ્ણ અર્જુનને ભક્તનાં લક્ષણો ગણાવે છે. ભક્ત દ્વેષભાવ વગરનો (અદ્વેષ્ટા), મૈત્રીપૂર્ણ, કરુણાવાન, અહંકાર વિનાનો, મમતા વિનાનો, સુખદુઃખમાં સમતા ધારણ કરનારો, ક્ષમાવાન, યોગી, સંતોષી, સંયમી, દૃઢનિશ્ચયી અને હર્ષ-ભય-ઉદ્વેગથી પર હોય છે. આટલું ઓછું હોય તેમ ભક્ત અનપેક્ષ, પવિત્ર, દક્ષ, વ્યથા વગરનો અને અનારંભી પણ હોય છે. આવી લાંબી યાદી વાંચીને પ્રશ્ન થાય કે શું ભક્ત સર્વગુણસંપન્ન હોય છે? વાત એમ છે કે જ્યારે હૃદય પ્રેમથી છલોછલ ભરેલું હોય તેથી ઉપર ગણાવ્યાં તે લક્ષણો આપોઆપ સહજ રીતે પ્રગટ થતાં રહે છે. હૃદયમાં પ્રેમ છલકાતો હોય ત્યાં દ્વેષ, અહંકાર, ભય કે મમતા માટે જગ્યા ક્યાંથી બચે!

ભક્ત શુભાશુભ પરિત્યાગી હોય, અનિકેત હોય, સંગવિવર્જિત હોય અને સમતાયુક્ત હોય છે; તેથી 'સ્થિરમતિ' હોય છે. જ્ઞાની સ્થિતપ્રજ્ઞ હોય છે અને ભક્ત સ્થિરમતિ હોય છે. ભક્ત ભગવાનનો લાડકો હોય છે. કૃષ્ણનો ભક્તો પ્રત્યેનો પક્ષપાત દેખાઈ આવે છે.

ભક્તિમાં શ્રદ્ધાનું સ્થાન ખૂબ મહત્ત્વનું છે. આ શ્રદ્ધાને અંધશ્રદ્ધાથી અને વેવલાવેડાથી બચાવી લેવાની છે. જનસામાન્યની લાગણીઓનો અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની ભોળી લાગણીઓનો ગેરલાભ મહંતો દ્વારા બહુ લેવાયો છે. વ્યક્તિપૂજાથી પણ બચવાનું છે. અંધશ્રદ્ધા ડુબાડે છે, શ્રદ્ધા તારે છે. તીર્થસ્થાનોમાં ચાલતી છેતરપિંડી પવિત્ર નથી હોતી. મહંતોએ ભોળા ભક્તોને છેતરવામાં કશું બાકી નથી રાખ્યું. એમના ૧૦૦૮ ઉધામાથી ભક્તિને બચાવી લેવાની છે. શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધા વચ્ચેની પાતળી રેખાને સમજી લેવાની છે.

જીવનમાં ભાવનાને કારણે બધો ફેર પડી જાય છે. પ્રવાસમાં ભક્તિ ભળે ત્યારે એ યાત્રા બને છે. ભોજનમાં ભક્તિ ઉમેરાય ત્યારે એ પ્રસાદ બને છે. શ્રમમાં ભક્તિ ભળે ત્યારે એ યજ્ઞ બને છે. નિરાહારમાં ભક્તિ ઉમેરાય ત્યારે એ ઉપવાસ ગણાય છે. પથ્થરમાં ભક્તિ રેડાય ત્યારે એ શાલિગ્રામ બને છે. શબ્દોમાં ભક્તિ ભળે ત્યારે પ્રાર્થના જન્મે છે. મકાનમાં ભક્તિ ઉમેરાય ત્યારે એ મંદિર બને છે. જલપાનમાં ભક્તિ ઉમેરાય ત્યારે એ ચરણોદક બને છે. કૃષ્ણ કહે છે :

**આ ધર્મમૃતને સેવે શ્રદ્ધાથી જેમ મેં કહ્યું,**

**મત્પરાયણ જે ભક્તો, તે મને અતિશે પ્રિય.**

જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ મળીને જે અખિલ જીવનદર્શન પ્રાપ્ત થાય તે ગીતામાં રજૂ થયું છે. આવો સમન્વય કૃષ્ણના જીવનમાં પણ પ્રગટ થતો જણાય છે. જ્ઞાની નદીને કિનારે

ઊભો રહીને (તટસ્થ બનીને) સાક્ષીભાવે નદીને જુએ છે. કર્મયોગી નદી પર તરતી હોડીમાં બેઠોબેઠો નિષ્કામ ભાવે હલેસાં મારે છે. ભક્ત નદીમાં ઝંપલાવીને નદીમય બની રહે છે.

જ્ઞાની કહે છે : એ નદી છે (ઘેંટ ઇઝ ધ રિવર).

કર્મયોગી કહે છે : આ રહી નદી (ધિસ ઇઝ ધ રિવર).

ભક્ત કહે છે : હું જ નદી છું (આઈ એમ ધ રિવર).

બહુ સંક્ષેપમાં ત્રિવેણીતીર્થની વાત કર્યા પછી ગીતાની કેટલીક મૌલિક સંકલ્પનાઓની ચર્ચા કરીએ ગીતામાં સંપૂર્ણ જીવનદર્શન રજૂ થાય છે. એની શરૂઆત વિષાદયોગથી થાય છે અને એની પૂર્ણાહુતિ મોક્ષસંન્યાસ યોગથી થાય છે. અર્જુનનો વિષાદ વાસ્તવમાં આપણો જ વિષાદ છે.

## જીવનનું ઉત્તુંગ શિખર : સંન્યાસ

આપણી પરંપરામાં જીવનનો ચોથો આશ્રમ તે સંન્યાસાશ્રમ. જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં માણસે જંપી જવાનું છે. જંપી ગયેલા તળાવના નીતર્યા જળમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ ઝીલવાની શક્તિ રહેલી છે. ખરી પડતાં પહેલાં પુષ્પ પોતાની બધી સુગંધ પ્રસરાવીને પ્રભુને શરણે જવાની તૈયારી કરે એ એનો સંન્યાસ છે. જ્ઞાની, કર્મયોગી અને ભક્ત — એમ ત્રણે માટે સંન્યાસ જરૂરી છે. સંન્યાસ એટલે જીવનનું કાવ્યમય, પ્રાર્થનામય અને સુગંધમય વિસર્જન.

ચોથા, પાંચમા અને અઢારમા અધ્યાયમાં સંન્યાસની છણાવટ થઈ છે. સંન્યાસ ભારતીય જીવનદૃષ્ટિનું ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વ છે. સંસારથી હારીથાકીને ભાગી છૂટવું એ સંન્યાસ નથી. જ્ઞાનમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગમાં શ્રદ્ધાનું મહત્ત્વ સરખું છે. સૂક્ષ્મના પ્રદેશમાં શ્રદ્ધાની પાંખ વગર ઊડી ન શકાય. સંન્યાસ એટલે શ્રદ્ધાનું શરણાગતિમાં રૂપાંતર થતું રહે એવી અવસ્થા. ઇસ્લામમાં શરણાગતિનું મહત્ત્વ છે. ‘ઇસ્લામ’ એટલે શરણાગતિ. એ જ રીતે બૌદ્ધ ધર્મમાં બુદ્ધને, ધમ્મને અને સંઘને શરણે જવાની વાત છે. જૈન ધર્મમાં પણ ચાર પ્રકાર (ચતારી)ની શરણાગતિનું મહત્ત્વ છે. અરિહંતનું, સિદ્ધનું, સાધુનું અને (કેવલી પ્રકાશિત એવા) ધર્મનું શરણ લેવાની વાત થઈ છે.

સંન્યાસ એ જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિની પરિસમાપ્તિની અવસ્થા છે; મૃત્યુના મહોત્સવની તૈયારી છે. પોતાનું સ્ટેશન નજીક આવે તે પહેલાં મુસાફરો સામાન ગોઠવીને, હાથ-મોં ધોઈને તૈયાર થઈ જાય અને પ્રતીક્ષા કરે તેમાં સંન્યાસવૃત્તિ રહેલી છે. પરંધામ કે નિજધામ પહોંચવાનું છે. બને તેટલા હળવા થઈને, શુદ્ધ થઈને અને પ્રાર્થનામય ચિત્તે ગાડીનો ડબ્બો છોડવાનો છે. અર્જુનની માફક આપણે પણ કૃષ્ણને કહેવાનું છે : “થયો છું સ્થિર નિઃશંક, માનીશ તવ શીખને.”

## ધ્યાનયોગ એટલે પ્રતીક્ષાયોગ

ધ્યાન હવે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ લોકપ્રિય બનતું ચાલ્યું, છે. આ લક્ષણ આવકારપાત્ર છે. છઠ્ઠી સદીમાં બૌદ્ધ સાધુ બોધિધર્મ કાંજીવરમૂથી વહાણમાં બેસી ચીન ગયો અને ધ્યાન ચીનમાં ‘યાન’ તરીકે પ્રચલિત થયું અને ચીનથી જપાન પણ પહોંચ્યું અને ‘ઝેન’ તરીકે પ્રચલિત થયું. ધ્યાન જેવી બિનસાંપ્રદાયિક (સેક્યુલર) અને માનવીય એકતાને

પોષનારી ઘટના બીજી કઈ હોઈ શકે?

ગીતામાં મનને આત્મભાવમાં ઓગાળવાની વાત છેક બીજા અધ્યાયથી કરવામાં આવી છે. આપણું મન સંકલ્પોના ઉત્પાદન માટેનું કારખાનું બની રહે છે. એને સખાણું રાખવા માટે એકાંત, આશામુક્તિ, સાતત્ય, ચિત્તવૃત્તિનિરોધ, અપરિગ્રહ, આસન, શાંતિ, નિર્ભયતા, બ્રહ્મચર્ય અને મત્પરાયણતા કેળવીને નિર્વાણ માટે મથવું પડે. ધ્યાનમાં મન જંપી જાય અને અ-મન(માઈન્ડલેસનેસ)ની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય એ આદર્શ ગણાય. કહે છે :

**સંકલ્પે ઊઠતાં કામો, સંપૂર્ણ સઘળાં ત્યજી,  
મનથી ઇન્દ્રિયોને સૌ, બધેથી નિયમે કરી,  
ધીરેધીરે થવું શાંત, ધૃતિને વશ બુદ્ધિથી,  
આત્મામાં મનને રાખી, ચિંતવવું ના કાંઈયે.**

ધ્યાનના પુષ્પમાંથી યોગનું ફળ આકાર લે છે અને એ ફળનો મીઠો રસ તે આત્મભાવ (આત્મૌપમ્ય). આજનો માણસ સતત તાણરોગથી પીડાય છે. સ્વસ્થ જીવન માટે ધ્યાન ઉપકારક છે એવું હવે વિશ્વની બધી પ્રજાઓને સમજાયું છે.

## જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય

આ જગતમાં કેટલીક બાબતો ઇન્દ્રિયગમ્ય, મનોગમ્ય અને બુદ્ધિગમ્ય હોય છે. આ બાબતો વિજ્ઞાનની પહોંચમાં હોઈ શકે, પરંતુ કેટલીક બાબતો ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિની પકડમાં નથી આવતી. આવી બાબતોમાં વિજ્ઞાનનો પનો ટૂંકો પડે. માણસ પ્રકૃતિને સમજવા મથે છે. પ્રકૃતિનાં બે સ્વરૂપો છે : અપરા અને પરા. અપરા પ્રકૃતિ એટલે વિજ્ઞાનગમ્ય ભૌતિક સૃષ્ટિ, જેને ઈશોપનિષદે અવિદ્યા કહી. પરા પ્રકૃતિ એટલે ચેતન સૃષ્ટિ, જે જ્ઞાનગમ્ય છે. એને ઈશોપનિષદમાં વિદ્યા કહી. અવિદ્યાનો સંબંધ સૃષ્ટિના નિયમો એટલે કે ઋત સાથે છે, જ્યારે વિદ્યાનો સંબંધ પરમ સત્ય સાથે છે.

સાતમા અધ્યાયને જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ કહ્યો સદીઓથી પૂર્વમાં જ્ઞાનની સાધના ખૂબ થઈ અને પશ્ચિમમાં વિજ્ઞાનની ઉપાસના ખાસી થઈ. આજે પશ્ચિમમાં યોગ માટેની અને પૂર્વમાં કોમ્પ્યુટર માટેની ઉત્સુકતા વધી રહી છે. વિજ્ઞાનની, દ્રવ્યની અને રથૂળની ઉપેક્ષા નથી કરવાની. ઈશોપનિષદમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા વચ્ચેના સુમેળનો મહિમા થયો છે. કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે :

**વિજ્ઞાન સાથે આ જ્ઞાન સંપૂર્ણ કરું છું તને,  
જે જાણ્યા પછી બીજું જગે ના જાણવું રહે.**

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના મેળ દ્વારા જ જીવનની અખિલાઈને પામી શકાય. ઈશોપનિષદમાં એકલી વિદ્યા(જ્ઞાન)માં કે એકલી અવિદ્યા(વિજ્ઞાન)માં મચ્યા રહેનારાઓ અંધકારમાં અટવાય છે એવી સ્પષ્ટતા થઈ છે. ગાય અને ઘી વચ્ચે કોઈ આંતરવિરોધ હોઈ શકે ખરો? આ મૂળભૂત એકતા સમજે તે જ ખરો જ્ઞાની. આવો આદમી કરોડોમાં એકાદ મળે તો મળે. કૃષ્ણ કહે છે :

**હજારો માનવે કોક સિદ્ધિનો યત્ન આદરે,  
ને સિદ્ધ યતિઓમાંયે કો' જ તત્ત્વે લહે મને.**

## અંતકાળે કૃષ્ણનું સ્મરણ

મૃત્યુ અનિવાર્ય છે એમ સૌ કોઈ જાણે છે. મૃત્યુ કોઈને છોડતું નથી. જો જગતમાં મૃત્યુ ન હોત તો લોભ, મોહ, પરિગ્રહ અને આસક્તિ જેવી બાબતો કદાચ સદ્ગુણમાં ખપત. આપણે ત્યાં અંતકાળે પ્રભુનું સ્મરણ રહે એ વાતને બહુ મહત્ત્વની ગણી છે. માણસે જીવનભર મરણની ઘડી રળિયામણી બને તે માટે મથવાનું છે. આખરી પરીક્ષા માટેની તૈયારી કરતા વિદ્યાર્થીની માફક સતત મંડ્યા રહેવાનું છે. કૃષ્ણ ખાતરી આપે છે :

**મને જ સ્મરતો અંતે છોડી જાય શરીર જે**

**મારો જ ભાવ તે પામે, તેમાં સંશય ના કશો.**

ગીતાનો આઠમો અધ્યાય આપણને આખરી ક્ષણો જળવાઈ જાય તે માટેની સાધના કેવી હોય તેની સમજ આપે છે. કહે છે :

**પ્રયાણકાળે સ્થિર ચિત્ત રાખી**

**લૈ ભક્તિ સાથે બળ યોગનુંયે;**

**ભવાં વચ્ચે પ્રાણ સુરીત આણી,**

**યોગી પરમપુરુષ દિવ્ય પામે.**

અખો જેને ‘નિજધામ’ કહે છે તેને પામવાની તૈયારી કરવી એ જ જીવનસાધના. આઠમો અધ્યાય આપણને આપણા ‘સ્વ’ સાથે દોસ્તી પાડતાં શીખવે છે. આવી દોસ્તી જામી જાય પછી તો મૃત્યુ એટલે મહોત્સવ!

## સમર્પણનું કાવ્ય

કૃષ્ણ આ સૃષ્ટિના અધ્યક્ષ છે. કહે છે :

**પ્રકૃતિ પ્રસવે સૃષ્ટિ મારી અધ્યક્ષતા વડે;**

**તેના કારણથી થાય જગનાં પરિવર્તનો.**

ગીતા માણસોના ત્રણ પ્રકાર પાડે છે :

(૧) વ્યર્થ આશાવાળા (મોઘાશા),

(૨) વ્યર્થ કર્મવાળા (મોઘકર્માણ:),

(૩) વ્યર્થ જ્ઞાનવાળા (મોઘજ્ઞાના).

પ્રકૃતિ સ્વભાવે માણસને મોહમાં નાખનારી છે. જે લોકો સૃષ્ટિના અધ્યક્ષને ભૂલીને માયામાં લપેટાય તે નિશાન ચૂકી જવાના. સમજુ તે, જે બધું જ પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરે. જગત આખું કૃષ્ણની લીલા બને પછી સમર્પણમાં અવઢવ કેવી? કૃષ્ણ કહે તેમ આ જગતના માતા, ધાતા, પિતા જો પોતે જ હોય તો અકર્તાભાવે કર્મ કરવાની કળા કેમ ન પામવી? કહે છે :

**પ્રભુ ભર્તા, સુહૃદ, સાક્ષી, નિવાસ, શરણું, ગતિ;**

**ઉત્પત્તિ, પ્રલય, સ્થાન, નિધાન, બીજ, અવ્યય.**

આ શ્લોકમાં કૃષ્ણ આખા ને આખા જાણે ઠલવાઈ ગયા છે. તેઓ ‘અધ્યક્ષ’ છે તેથી બધું તેમની નજર તળે (અધિ + અક્ષ) થતું રહે છે. આવા મહાન અધ્યક્ષ આગળ

છુપાવવાનું શું? વળી જો તેઓ મિત્ર (સુહૃદ) હોય તોપણ કશું ખાનગી રાખવાનો પ્રશ્ન નથી. એ અધ્યક્ષ સમક્ષ તો પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને જળ લઈને નમ્રભાવે હાજર થઈ જવું સારું! આને અહંમૃત્યુ કહે છે. ભક્તનું હૃદય આવા સમર્પણભાવથી ભરેલું છે. નવમા અધ્યાયમાં આવા સમર્પણભાવનું કાવ્ય રચાયું છે. આવા ભક્તને કૃષ્ણ ખાતરી આપે છે : ન મે ભક્ત: પ્રણશ્યતિ!

## અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ

આ જગતની પ્રત્યેક નાનીમોટી ઘટનામાં પ્રભુને જોવાની કળા દસમા અને અગિયારમાં અધ્યાયમાં સમજાવી છે. દિવ્યચક્ષુ એટલે જાદુઈ ચશ્માં કે દૈવી ચમત્કાર નહીં. માણસને સર્વત્ર કૃષ્ણદર્શન કરવાની કળા આવડી જાય ત્યારે એની દૃષ્ટિ જ પલટાઈ જાય. અર્જુનનું પણ એમ જ થયું. કૃષ્ણ સ્પષ્ટ કહે છે :

**જે કોઈ સત્ત્વ, કાંઈ લક્ષ્મી, વીર્ય, વિભૂતિ વા**

**જાણ તું સઘળું મારા તેજના અંશથી થયું.**

દસમો અધ્યાય વ્યક્તિ મટીને વિભૂતિ બનવાની કળા શીખવે છે તો વળી અગિયારમો અધ્યાય આપણને જગતને જોવાની નવી દૃષ્ટિ આપે છે. કૃષ્ણ કહે છે :

**જો તું મારાં બધાં રૂપો, સેંકડો ને હજારથી;**

**બહુ પ્રકારનાં, દિવ્ય, ઘણા આકાર-વર્ણનાં.**

અહીં દિવ્યતા એટલે દેવતાપણું નહીં; દિવ્યતા એટલે પ્રત્યેક સ્થૂળ જણાતી બાબતમાં કૃષ્ણનું સૂક્ષ્મ પ્રકટીકરણ થઈ રહ્યું છે એવી ઊંડી અનુભૂતિ. આને જ ગીતા વિશ્વરૂપદર્શનયોગ કહે છે. વિશ્વરૂપ જોયા પછી વિસ્મય અને નમ્રતામાં ડૂબી ગયેલો અર્જુન કૃષ્ણને કહે છે :

**તમે પરં અક્ષર, જ્ઞેય તત્ત્વ,**

**તમે મહા આશ્રય વિશ્વનું આ;**

**અનાશ છો, શાશ્વતધર્મપાળ,**

**જાણું તમે સત્ય અનાદિ દેવ.**

કૃષ્ણ સાક્ષાત્ કાળસ્વરૂપ છે. આવા સાક્ષાત્ કાળદેવતાને અર્જુન ભાવવિભોર બનીને નમસ્કાર કરે છે. અર્જુનનો રહ્યોસહ્યો અહં કૃષ્ણભાવમાં ઓગળી જાય છે. આ અધ્યાયમાં કોઈ ચમત્કાર નથી. સાક્ષાત્ કાળને સમજવાની મથામણમાંથી જન્મેલી અહંશૂન્યતા અહીં પ્રગટ થતી જોવા મળે છે.

## દેહમંદિરનો દેવતા

ગીતાના તેરમા અધ્યાયમાં સાંખ્યયોગનું વિસ્તરણ જોવા મળે છે. આપણું શરીર એટલે ખેતર અને ખેડૂત એટલે આત્મા. આમ ક્ષેત્રને જાણો, સમજો તે ક્ષેત્રજ્ઞ. જ્ઞાનદશાની સમજણ આવો ભાવ જામે તો જ પડે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના સંબંધની સમજ પણ આ અધ્યાયમાં આપવામાં આવી છે. દેહમાં રહેલો ચેતનાપુરુષ ચાર ભૂમિકાઓ નિભાવે



છે :

- (૧) સાક્ષીની ભૂમિકાએ એ ઉપદ્રષ્ટા છે.
- (૨) અનુમતિ આપનારો એ અનુમંતા છે.
- (૩) શરીરને ધારણ કરનારો, ટકાવનારો એ ભર્તા છે.
- (૪) ભોગવનારો છે તેથી એ ભોક્તા છે.

બીજા અધ્યાયમાં આત્મભાવનો થયો તેવો મહિમા અહીં જરા જુદી રીતે થયો છે. કહે છે :

**પ્રકાશે એકલો સૂર્ય, જેમ આ જગને બધા,  
ક્ષેત્રજ્ઞેય પ્રકાશે છે, તેમ આ ક્ષેત્રને બધા.**

આત્મજ્ઞાનનો સૂર્યથી ચડિયાતો સંકેત જડવો મુશ્કેલ છે. સૂર્ય સમસ્ત જગતને અજવાળું આપે તોય જગતના ગુણવિકારોથી અલિપ્ત રહે છે. શરીરમાં રહેલા આત્માનું પણ એવું જ.

## આ સંસારનું ઊર્ધ્વમૂલ વૃક્ષ

નદી સતત વહેતી રહે છે અને છતાંય એ કાયમ હોય છે. નદીમાં નિત્ય અને અનિત્ય જાણે સહનૃત્ય કરે છે. જે સતત સરે તે સંસાર. સરતિ ઇતિ સંસારઃ. આમ જે કંઈ પરિવર્તનશીલ છે અને અનિત્ય છે તેમાં રહેલા નિત્યની ખોજ કરવાની છે. ગીતાની કલ્પના તો જુઓ :

**ઊંચે મૂળ, તળે ડાળો, શ્રુતિઓ પાંદડાં કહ્યાં;  
એ અવિનાશ અશ્વત્થ જાણે, તે વેદ જાણતો.**

અહીં 'ઊર્ધ્વ' એટલે ઉન્નત કે ઉત્કૃષ્ટ. આપણે આપણાં મૂળ તરફ મોં ફેરવવાનું છે. ડાળખાં-પાંદડાંમાં જ રમમાણ રહેવાનું નથી. પરમાત્મા એટલે કે 'ઉત્તમ: પુરુષ:'ની શોધમાં મગ્યા રહેવાનું છે. ઉપાય પંદરમા અધ્યાયમાં બતાવ્યો :

**નિર્માન, નિર્મોહ, અસંગવૃત્તિ,  
અધ્યાત્મનિષ્ઠા નિત શાંતકામ;  
છૂટલ ઢંઢ્ર સુખદુઃખરૂપી,  
અમૂઢ તે અવ્યય ધામ પામે.**

પરિવર્તન પણ નાનકડું મૃત્યુ જ છે. વૃક્ષનું પાદડુ ખરી પડે તેથી જ વૃક્ષ નવપલ્લવિત રહી શકે છે. ગીતાકાર કહે છે કે દેહ છોડી જનાર આત્મા કોરોકટ નથી હોતો; વાયુ જેમ ગંધને વહી જાય તેમ તે સૂક્ષ્મ સંસ્કારો, વાસનાઓ અને વૃત્તિઓ સાથે લેતો જાય છે. આપણામાં બે પુરુષ વસે છે તે ક્ષર (ક્ષેત્ર) અને અક્ષર (ક્ષેત્રજ્ઞ). માનવમાત્ર અપૂર્ણ, પરંતુ એની ઝંખના તો પૂર્ણ થવાની જ હોય છે. પુરુષને પુરુષોત્તમ થવાની ઝંખના રહે છે. આ ઝંખનાનું કાવ્ય પંદરમા અધ્યાયમાં રજૂ થયું છે.

## જીવનમાં પ્રતિક્ષણ વિવેક જરૂરી

જ્યાં પૌલ સાર્ત્ર જીવનમાં પસંદગી(ચોઈસ)નું મહત્ત્વ બતાવે છે. પ્રતિક્ષણ આપણે પસંદગી કરતાં રહીએ છીએ. ઉચિત-અનુચિત વચ્ચે, સારા અને નરસા વચ્ચે, સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ વચ્ચે તથા શ્રેય અને પ્રેય વચ્ચે પસંદગી કરવી પડે છે. આવી પસંદગીમાં વિવેક આપણી મદદે આવે છે. આમ વિવેક આપણી જીવનનૌકાનું સુકાન ગણાય.

સોળમા અધ્યાયમાં આપણા સૌમાં વસતા દેવ અને દાનવની વાત થઈ છે. એમાં દૈવી સંપત્તિ અને આસુરી સંપત્તિ — એમ બે વિભાગો પાડીને સદ્ગુણ તથા દુર્ગુણને નોખા તારવી બતાવ્યા છે. અભય, અક્રોધ, નમ્રતા, મૃદુતા, પવિત્રતા, જ્ઞાનનિષ્ઠા, સત્ય, અલોલુપતા, શાંતિ, તપ, દાન, ભૂતદયા અને અહિંસા, ક્ષમા, ત્યાગ તથા યજ્ઞ જેવી બાબતોને દૈવી સંપત્તિ તરીકે ગણાવી છે. ક્રોધ, અભિમાન, કઠોરતા, અજ્ઞાન, અસત્ય, મોહ, ચિંતા, કામોપભોગ, ધનલાલસા, ક્રૂરતા અને દ્વેષ જેવી બાબતોને આસુરી સંપત્તિ તરીકે ગણાવી છે. આપણામાં રહેલા દેવની માવજત કરવાની છે. આવી માવજત કાર્ય અને અકાર્ય વચ્ચેનો વિવેક ખીલવીને થઈ શકે.

## ત્રણ ગુણોની જીવનલીલા

સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ વચ્ચેની ખેંચાતાણીની વાત કર્યા પછી ગીતાના ૧૪મા, ૧૭મા અને ૧૮મા અધ્યાયમાં ગીતાકાર સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની લાંબી છણાવટ પછી સાધકને ગુણાતીત થવાનું કહે છે. જગતમાં ચાલતી આ ત્રિગુણમયી લીલાને અતિક્રમીને આખરે મોક્ષસંન્યાસની છલાંગ મારવાની વાત ભારે મૌલિક છે.

દાન આમ તો દૈવી સંપત્તિનું લક્ષણ ગણાય. માત્ર આહાર જ સત્ત્વગુણી, રજોગુણી કે તમોગુણી હોય એવું નથી; દાન પણ તમોગુણી હોઈ શકે છે. દાનમાં પણ ગણતરી, સ્વાર્થબુદ્ધિ અને બદલાની આસક્તિ હોઈ શકે. આ ત્રણ અધ્યાયોમાં આહાર, યજ્ઞ, તપ, દાન, જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સુખ જેવી અનેક બાબતોને આ ત્રણ ગુણોમાં ગીતાકારે સ્પષ્ટ વહેંચી બતાવી છે. ટૂંકમાં, કહેવાતા સદ્ગુણને પણ સૂક્ષ્મ રીતે તપાસીને પરિશુદ્ધ કરતા રહેવાનું છે. આપણી વૃત્તિઓ ક્યારેક આપણને સાત્ત્વિકતાના અહંકાર ભણી તાણી જાય છે. સેવકને સેવાનો મોહ વળગે છે; ત્યાગીને ત્યાગનું અભિમાન વળગે છે અને બ્રહ્મચારીને પોતાની શારીરિક હઠનો ગર્વ રહેતો હોય એમ ક્યારેક બને છે. કહેવાતા સદ્ગુણ સાથે વળગેલા રજોગુણ અને તમોગુણને છેટા રાખવાની વાત અત્યંત મૌલિક રીતે ગીતામાં થઈ છે. અત્યંત મૌલિક રીતે ગીતામાં જીવનની આ ત્રિગુણમયી માયાથી પર થવાની હળવી ટકોર કરવામાં આવી છે. સ્થિતપ્રજ્ઞાનાં, ભક્તનાં અને ગુણાતીતનાં લક્ષણો બતાવીને ગીતાકાર જીવનના અત્યંત ઊંચા આદર્શ તરફ સાધકને ધીરેધીરે લઈ જાય છે. સત્ત્વગુણ શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ આખરે તો શ્રેષ્ઠની પકડમાંથી પણ છૂટવાનું છે. ગીતાએ ત્રણે ગુણોની છણાવટ પછી ત્રણે ગુણોથી પર એવી ઊંચેરી ગુણાતીત અવસ્થાની વાત કરી છે. આવી અવસ્થા એટલે મોક્ષસંન્યાસની તૈયારી. અંતે તો કૃષ્ણને એટલે કે સર્વલોકમહેશ્વરને શરણે જવાનું છે. અઢારમા અધ્યાયમાં ગીતાકાર મોક્ષસંન્યાસની વાત કરે છે અને કહે છે :

**છોડી સકામ કર્મોને જ્ઞાની સંન્યાસ તે લહે,**

**છોડે સર્વેય કર્મોના ફળને ત્યાગ તે કહ્યો.**

## સંપૂર્ણ શરણાગતિ એટલે મોક્ષસંન્યાસ

અર્જુનવિષ્ણુયોગથી ગીતાનો પ્રારંભ થયો. અર્જુને કૃષ્ણની કોઈ વાત આંખો મીંચીને ન સ્વીકારી તેથી આપણને આવી મહાન વિચારચાત્રામાં જોડાવાનો લાભ મળ્યો. પ્રશ્નો અને પરિપ્રશ્નો પૂછ્યા પછી અર્જુનના મનનું સમાધાન થતું ગયું. એનો મોહ દૂર થયો અને એને સ્વધર્મનું ભાન થયું. છેવટે એણે ગદ્ગદ થઈને કૃષ્ણને કહ્યું : કરિષ્યે વચનં તવ.

જ્ઞાનીએ પણ અંતે તો પોતાના 'જ્ઞાન-ગુમાનની ગાંસડી' હેઠે મેલીને કૃષ્ણને શરણે જવાનું છે. કર્મયોગીએ પણ કર્મફળત્યાગની સભાનતા છોડી સહજ કર્મ કરતાં રહીને બધું જ કૃષ્ણાર્પણ કરીને હળવા થવાનું છે. ભક્ત તો પહેલેથી જ શરણાગતિનો મહિમા કરનારો હોય છે. વાત તો સાચી, પરંતુ સાવ સૂક્ષ્મ કક્ષાએ સહજને કિનારે ચાલવા માટે ભક્તે પણ બાહ્યાચારોથી અને ભાવનાના અતિરેકોથી મુક્ત થઈને અંતે શૂન્યસ્થ થવાનું છે. માણસ પોતાનું જે કંઈ છે તે પ્રભુને ચરણે ધરીને નિર્ભર બની રહે એ ટોચની અવસ્થા છે. જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ માણસને ટોચ પર પહોંચાડે છે. ટોચ આખરે તો આસપાસ વિસ્તરેલા આકાશનો પરિચય કરાવનારી ઘટના છે. આ ટોચ ગમે તેમ તોય છે તો પૃથ્વીનો જ એક અંશ. અંતે તો માણસે અજ્ઞાતના કે અપરિચયના મહાવકાશમાં છલાંગ (એ લીપ ઇન્ટુ ધ અનનોન) મારવાની છે. આવી પરમ અવસ્થાનું વર્ણન શબ્દોમાં કરવું અશક્ય છે. અર્જુનની માફક આપણે પણ કૃષ્ણને અવદ્ભવ વગર કહેવાનું છે : કરિષ્યે વચનં તવ.

પ્રત્યેક અર્જુનને કૃષ્ણ જેવા સારથિ મળી રહે છે. આપણે અર્જુન જેવા ઋજુ બનીએ તો જરૂર કૃષ્ણની મૈત્રી પામીએ. આવી મૈત્રી પામવી એ આપણો જીવનસિદ્ધ અધિકાર છે. ગીતા એટલે પાર્થ અને પાર્થસારથિ વચ્ચે પ્રગટેલું દિવ્ય મૈત્રીકાવ્ય.